

УДК 811.161.2'373

А. Є. Іншаков

СКЛАД ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОЛЬОРОНАЗВ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (XI–XIV ст.)

Іншаков А. Є. Склад та особливості функціонування кольороназв у староукраїнській мові (XI–XIV ст.).

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. У статті розглядаються склад та особливості функціонування кольороназв у староукраїнській мові (XI–XIV ст.).

Ключові слова: кольороназва, кольоратив, похідні слова, абстрактні лексеми.

Иншаков А. Е. Состав и особенности функционирования цветоименований в староукраинском языке (XI–XIV ст.).

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности колоративов. В статье рассматриваются состав и особенности функционирования цветоименований в староукраинском языке (XI–XIV ст.).

Ключевые слова: цветоименование, колоратив, производные слова,

© А. Є. Іншаков, 2015.

абстрактные лексемы.

Inshakov A. E. Composition and features of functioning in old Ukrainian language colour name (XI–XIV cent.).

Study the history of the vocabulary of the Ukrainian language is impossible without finding Formation of separate groups of semantic lexicon, in particular kolorativov. The article deals with the composition and characteristics of functioning in old Ukrainian language colour name (XI–XIV cent.).

Key words: kolorativ, derived words, abstract tokens.

У процесі дослідження історії лексичного складу мови, насамперед, необхідно з'ясувати й проаналізувати становлення окремих груп лексики. Розгалуженим, різноманітним із семантичного боку, активним шаром словникового складу української мови є кольоративи. У східнослов'янській мовознавчій літературі досі значна увага приділялася проблемі функціонування кольоронайменувань (М. Чікало, О. Рудь, В. Кушнерик, Л. Довбня, І. Бабій, А. Критенко, М. Іщук та ін.; російські мовознавці Н. Бахіліна, В. Москович, Н. Пелевіна, В. Юрик, І. Кулікова, М. Суровцева, Н. Степанова, Л. Грановська, А. Панченко та ін.).

У плані історико-етимологічному вивчали слов'янські лексеми на позначення кольору Г. Герне, А. Заремба, П. Хілл. Семантичне поле російських кольороназв досліджували В. Москович, Н. Пелевіна, В. Юрик. У 60-х роках з історії кольороназв були захищені дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук Л. Грановської, М. Суровцевої. В україністиці однією із перших ґрунтовних спроб системного діахронного аналізу групи назв кольорів писемної української мови XIV–XVIII ст. є дисертація М. Чікало.

Історичний підхід актуалізовано в роботах О. Іссерлін, Н. Бахіліної, Ю. Норманської та ін. Такий підхід припускає дослідження історії окремих слів і груп слів, що називають колір, вивчення процесу формування груп кольоративів, а також їх складу в той чи той періоди розвитку мови. На нашу думку, знати історію групи слів, що вивчається, їх походження необхідно, оскільки такі знання є підставою, на якій базуються сучасні теорії концептуального вивчення кольоронайменувань.

Проте праці, присвячені кольороназвам, мають фрагментарний характер, аналіз специфіки функціонування кольоролексики переважно подано в синхронному аспекті. Лексика на позначення кольорів української мови XI–XIV ст. донедавна не була об'єктом системного вивчення, на відміну від розгляду кольороназв у сучасній українській мові. Однак таке дослідження кольороназв певних періодів є важливим

для процесу становлення, функціонування відповідної тематичної групи, виявлення закономірностей формування історичної лексикології української мови загалом. Цим і зумовлено вибір теми та її актуальність.

Метою нашої статті є виявлення складу та особливостей функціонування кольоронайменувань у давніх текстах староукраїнської мови (XI–XIV ст.).

Староукраїнська спадщина в лексиці сучасної української мови на позначення кольорів незначна. Така обмеженість основних кольороназв пояснюється специфікою жанрів, своєрідністю поезики давньої літератури.

За спостереженнями Н. Бахиліної, кольоропис не входить до числа художніх засобів, що використовуються в давньоруській літературі. Це стосується й пам'яток релігійно-повчальних, де подано детальний опис моральних якостей героїв, і тому недоречними є кольороназви [1].

Давня руськоукраїнська мова прикметники на означення основних кольорів успадкувала із праслов'янської (*червлений, білий, жовтий, зелений, синій, чорний*). В обстежених джерелах розглядуваного періоду виявлено близько двох десятків кольоронайменувань. Це основні кольори (*білий, чорний, червоний, синій, жовтий, зелений*) та їхні відтінки, і лише зрідка фіксуємо назви змішаних кольорів (*сизий, бурий*). Привертають увагу кількісні показники: групи *чорного, білого, жовтого, зеленого* представлені переважно одиничним кольоропозначенням, тоді як *синього*, а особливо *червоного* – низкою. Праслов'янською спадщиною є основні назви мастей тварин. Можна припустити, що в живому мовленні XI–XIV ст. використовувалися кольорові назви мастей тварин (*вороний, бурий, голубий*), що підтверджує фактичний матеріал наступного періоду.

Кольорономен *білий*, успадкований із праслов'янського періоду, у давній руськоукраїнській мові був широко вживаним, позначав колір тварин, рослин, одягу, тканин, предметів, речовин, характеризував зовнішність людей. Пам'ятки фіксують похідні іменники, дієслова та їхні форми (15), складні деривати (близько 10). Це є свідченням високої продуктивності кореня *біл-* у розглядуваний період. У джерелах XI–XIV ст. на позначення масті коней білого кольору зафіксовані інші поодинокі лексеми: *броний, грѣниш, сереный, срѣный*. Як кольороназви в пам'ятках виявлені відносні прикметники *сиѣжаныи, срібний*.

Архаїчне кольоропозначення *чорний* успадковане з попередніх епох; лексема називала колір предметів, тварин, тканин, одягу, явищ природи, рослин, зовнішньої портретної характеристики тощо. У контексті прикметник міг позначати невизначений темний колір. На позначення масті коней у пам'ятках виявлена лексема *вороний*.

Зафіксована у фактажному масиві незначна група абстрактних іменників (4); низка похідних іменників, дієслів, прикметників, прислівників (більше 20), семантично пов'язана з чорним кольором. Розглядуваний номен міг виступати складовою давніх композитів.

У XI–XIV ст. група червоного кольору, його відтінків була найбільш розмаїтою. Основа з індоєвропейським коренем **rudh-* зазнала звукових змін на слов'янському ґрунті (втрата дифтонгів). Кольороназва *рум'яний*, дієслово *рдіти*, змішані з червоним кольори *редрий*, *рижий* стали твірними для похідних іменників, дієслів. До цієї групи етимологічно входив номен *русий* та його похідні. На позначення природної червоної фарби в пам'ятках зафіксований номен *чермний* зі спільнослов'янським коренем **čerm-* із широким спектром значень та похідні іменники, дієслова. Для передачі кольору предметів, що мали зв'язок із процесом фарбування, уживався номен *червлений* від праслов'янського кореня **červ-*. Зі значенням «червоний» у джерелах руськоукраїнської мови функціонували лексеми *чървеньи*, *чървленъи*, *чervъчатъи*, *чърленъи*, *чирвонъи*, *чървень*. Похідні дієслова, іменники, топонімічні назви свідчать про активне побутування розглядуваного кореня. Від праслов'янської основи **bagъr-* успадковані номени *багръ* і *багрянъ*. В опрацьованих пам'ятках виявлені похідні прикметники, дієслова. Поодинокі приклади прикметника *багръ*; частіше вживані для позначення кольору тканини, фарби іменники *багръ*, *багор*. Широку сполучуваність із іменниками мав прикметник *багрянний*. Лексеми *прапрудъ* (*прапруда*), *порфіра* використовувалися для назви урочистого, царського одягу. Похідні відносні прикметники, утворені від них, теж позначали червоний колір. Слово *красныи* в давнину не мало значення кольороназви. Функціонували зі значенням «червоного, багряного» кольору прикметник *оброценыи* з похідними дієсловами, іменниками та експресивний відносний прикметник *кръвавыи*.

Кольоратив *синій* (**sinь*) позначав «синій», «темно-голубий», «багровий», «чорний». Лексема була часто вживаною в давньоруськоукраїнських пам'ятках, мала широку сполучуваність, використовувалася у прямому й переносному значеннях, виступала у складі численних мікрогруп. Номен уживався для назви кольору водних джерел, опису природних явищ, характеристики зовнішності та кольору шкіри, тканини, предметів, функціонував як постійний епітет. Пізніше в пам'ятках із XIII ст. з'являється відтінок синього кольору – *голубий*, праслов'янська форма з **golъbъ* від кореня **ghel-/ghol-* зі значенням жовтого кольору. На такій аломорфності кольору в давнину (схожості до жовтого, червоного, сірого та ін. кольорів) наголошують мовознавці.

Розглядуваний номен у джерелах виступав на позначення масті коней, у складі топонімів. Постійний епітет у фольклорі – змішаний колір *сизий* спостерігаємо в текстах виключно на позначення забарвлення птахів. Колір очей, каменя зрідка в пам'ятках цього періоду передавала багатозначна лексема з *ѣкръ* та її варіанти, пізніше не зафіксована.

Лексема *жовтий* у давніх пам'ятках була маловживаною, належала до загальноіндоевропейського лексичного фонду. В аналізованих джерелах розглядуваного періоду від кольороназви була виявлена незначна кількість похідних іменників, дієслів (близько 5). До індоевропейської мовної спадщини належала лексема *половий*, старослов'янське *плавий*, що зазнала в різних мовах модифікацій у семантичному плані, пізніше стала назвою масті тварин. Межа номена була розмита, ознаки вписувалися в гаму «голубий – сірий – жовтий». Зі значенням «жовтуватий, стиглий» функціонувала кольороназва *палевий*, зі значенням «блідий, жовтуватий» – поодинокий прикметник *блѣдыи*. Кольоративом у контексті давніх пам'яток міг виступати відносний прикметник-церковнослов'янізм *златий*.

Кольорономен *сірий* зрідка функціонував в обстежених джерелах, походив від праслов'янської форми **sěръ* «сірий, світлий». Прикметник був типовим у постійних епітетах. Затемнене походження виявленої в пам'ятках лексеми *бусий, босий*. На позначення кінської масті в проаналізованих текстах функціонувала форма *сивьи*. Серед фактичного матеріалу зафіксовані поодинокі приклади номена на позначення сірого кольору – *пропелесьи*.

У давнину в джерелах для назви кольору обличчя, шкіри вживалися номен *смаглый, смяглый*. Виявлені в пам'ятках поодинокі приклади функціонування прикметника *бурый* східнослов'янського походження. Назви мастей коней пізніше переважно були запозичені з тюркських мов. Імовірно, цього періоду траплялися й лексеми *броунатьньи, брунат* на позначення коричневого кольору.

Лексема *зелений*, що походила із праслов'янського **zelenъ*, мала широку сполучуваність зі значенням «зелений», «недозрілий». Трапляються в пам'ятках поодинокі похідні дієслова, іменники, складні деривати, вживана кольороназва в постійних епітетах. Номен функціонував переважно на позначення кольору рослинного світу, тканин, коштовних каменів.

Інколи різна кількість кольоропозначень у пам'ятках зумовлена особливістю цих пам'яток, їх походженням, жанром, стилістичною своєрідністю. У канонічній, релігійно-повчальній літературі

кольоропозначення виступають як допоміжний засіб у давній символіці (часто вживані білий, чорний, червоний кольори). Небагато є ділових пам'яток, де важливими є деталі (масть тварин, колір одягу, тканин та ін.).

Отже, назви кольорів фіксуються в писемних пам'ятках Київської Русі XI–XIV ст. Основними були лексеми на позначення *білого, чорного, червоного, синього, жовтого, коричневого, сірого, зеленого* кольорів. Більшість їх прийшла в українську мову з попереднього періоду, демонструючи мовну традицію у використанні лексичних одиниць. Незначна кількість кольоропозначень у ранніх пам'ятках викликає труднощі для аналізу цієї лексико-семантичної групи. Кольоративи в давніх джерелах зустрічаються зрідка, їх небагато, проте групи різні кількісно. Групи *чорного, білого, жовтого, зеленого* представлені переважно одиничним кольоропозначенням, тоді як *синього*, а особливо *червоного* – низкою. Фактичний матеріал давніх пам'яток засвідчує, що слов'яни здатні були тонко розрізняти кольорові відтінки. Свідченням цього є слова на позначення змішаних кольорів.

Література

1. Бахилина Н. Б. История цветообозначений в русском языке / Н. Б. Бахилина. – Москва : Наука, 288 с.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2015 р.